

УДК 327.7:070(47+57)«1991)...»

Юрійчук Є. П.

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ МОНІТОРИНГ НЕУРЯДОВОЮ ОРГАНІЗАЦІЄЮ «REPORTERS WITHOUT BORDERS» ДІЯЛЬНОСТІ ЗМІ В ПОСТРАДЯНСЬКИХ КРАЇНАХ

У статті розглянуто роль неурядової організації «Репортери без кордонів» у зовнішньополітичній електоральній та референдній легітимації влади на пострадянському просторі та формуванні іміджу держав на міжнародній арені через моніторинг медіапростору, надання інформації світовій громадськості та міжнародним організаціям про стан і умови діяльності засобів масової інформації в кожній країні, рекомендацій щодо забезпечення свободи ЗМІ як на законодавчому рівні, так і під час проведення виборчих і референдних кампаній.

Ключові слова: легітимація влади, міжнародні неурядові організації, засоби масової інформації, «Репортери без кордонів».

Юрийчук Е. П. Общественно-политический мониторинг неправительственной организацией «Reporters Without Borders» («Репортеры без границ») деятельности СМИ в постсоветских странах

В статье рассмотрено роль неправительственной организации «Репортеры без границ» во внешнеполитической электоральной и референдной легитимации власти на постсоветском пространстве и формировании имиджа государств на международной арене путем мониторинга медиaprостранства, предоставления информации мировой общественности и международным организациям о состоянии и условиях деятельности средств массовой информации в каждой стране, рекомендаций об обеспечении свободы СМИ как на законодательном уровне, так и во время проведения избирательных и референдных кампаний.

Ключевые слова: легитимация власти, международные неправительственные организации, средства массовой информации, «Репортеры без границ».

Yuriyчук Y. P. Public and political monitoring of post-Soviet countries' Mass Media activity by non-governmental organization "Reporters Without Borders"

The article examines the role of NGO "Reporters Without Borders" in foreign political electoral and referendum legitimation of power in the post-Soviet space and states' image shaping in international arena via media space monitoring, informing the world's public and international organizations about state and conditions of mass media activity in each country, recommendations concerning mass media freedom securing both at legislative level and during election and referendum campaigns holding.

Key words: power legitimation, international NGOs, mass media, "Reporters Without Borders".

Після «кольорових» революцій вибори та референдуми на пострадянському просторі усе частіше пов'язують із феноменом зовнішнього впливу «мейнстрім-медіа» (глобальних засобів масової інформації) на громадську думку певної країни та встановлення їх контролю за місцевими ЗМІ як складників інформаційної війни проти неї. Водночас стан, умови функціонування, сфери впливу ЗМІ в окремих державах субрегіонів залишаються «terra incognita» для міжнародної спільноти та світової громадськості як своєрідного «квазісуб'єкта міжнародних відносин» зокрема. На основі ж інформації про дотримання права на вільні вибори, становище ЗМІ та журналістів у виборчому процесі формується ставлення

європейських держав до новообраної влади, тобто створюються підстави для зовнішньополітичної легітимації, формується довіра міжнародної спільноти до виборчого та референдного процесів. Найбільше значення для донесення інформації про нормативну базу, кандидатів та партійні програми мають засоби масової інформації, тому умови їх діяльності, відсутність цензури, наявність суспільного мовлення перебувають під пильною увагою спеціалізованих організацій. Оскільки неурядова організація «Reporters Without Borders» («Репортери без кордонів») є найавторитетнішою в цій сфері, здійснює громадсько-політичний моніторинг відповідності діяльності ЗМІ міжнародно-правовим нормам протягом тривалого часу, фактично увесь період існування незалежності, та на всьому пострадянському просторі, то використовуємо саме її дані. З огляду на відсутність загальних праць відносно діяльності неурядових міжнародних організацій щодо аналізу медіапростору колишнього СРСР звернення до проблеми моніторингу ЗМІ організацією «Репортери без кордонів» видається доцільним і своєчасним.

Для міжнародної легітимації виборів упродовж останніх десятиліть стають доволі вагомими висновки спостерігачів від неурядових міжнародних організацій*, які виявили і систематизували методи державного придушення права на інформацію та маніпулювання інформацією в умовах наростання авторитарних тенденцій чи, навпаки, створення сприятливих умов для забезпечення свободи слова та функціонування ЗМІ в демократичному суспільстві. Вони дають можливість визначити, яке середовище для засобів масової інформації створене в тому чи іншому суспільстві – плюралістичне, яке характеризує належний рівень свободи преси, чи обмежене – з нижчим рівнем свободи преси. Для їх характеристики використовують визначені ще в середині ХХ ст. критерії власності, регулювання, контролю. Індикаторами виступають: нормативна база, що регулює свободу слова та інформації, схеми залякування журналістів, втручання в діяльність засобів масової інформації, порушення свободи преси, характер державного регулювання мас-медіа. Для обмеження, контролю та маніпулювання медіа-ресурсами авторитарні режими використовують такі методи: відкрита офіційна цензура; державна монополія на радіо та телевізійні канали або строго обмежена та регламентована державою конкуренція в комерційних медіа, правові обмеження на свободу вираження думок і публікацій, використання прямого насильства, позбавлення волі та залякування журналістів і власників ЗМІ, дикторів та редакторів; інтенсивне використання методів пропаганди поширення державної ідеології. Так, представник ОБСЄ у Центральній Азії Міклоша Харашті (Miklos Haraszti) виокремлював такі найбільші проблеми в регіоні, які можна поширити на більшість пострадянських країн: використання законів про дифамацію з метою заставити журналістів замовчати та відсутність інформації [3].

Напівавторитарні режими послуговуються дещо м'якшими методами, а саме: жорсткі вимоги щодо реєстрації ЗМІ, оформлення газет або ліцензій для журналістів, правил радіомовлення, передач керівного змісту, концентрації власності в певних юридичних чи фізичних осіб, нормативно-правової бази про державну таємницю або про свободу інформації, інтелектуальну власність, наклеп, оподаткування.

Відомі американські дослідники впливу середовища обмеження ЗМІ на підтримку режиму П. Норіс та Р. Інглхарт виявили такі тенденції цього впливу: 1) у державах з середовищем обмеження ЗМІ підтримка державного режиму значно вища серед регулярної аудиторії телебачення та радіо (новин), а підтримка демократичних цінностей нижча порівняно з позицією некористувачів; 2) регулярний вплив новин ЗМІ генерує більше довіри до влади, заохочує більш негативне ставлення до демократичних цінностей, зміцнює почуття націоналізму; 3) у державах з плюралістичним середовищем для ЗМІ споживачі новин більш позитивно налаштовані відносно демократичних цінностей [8].

Оскільки виборчі кампанії в більшості пострадянських держав перетворюються в

*«Вартовий прав людини» (Human Rights Watch), «Міжнародна амністія» (Amnesty International), Комітет із захисту журналістів, Комітет свободи світової преси та ін.

«інформаційні війни», вважаємо за можливе звернутися до механізму впливу ЗМІ в інформаційній війні В. Пантелєєва. На його думку, він полягає в поляризації суспільства навколо певного питання і використанні підконтрольних медіа для пропагування однієї з полярних груп і замовчуванні іншої. Його ефективність залежить від психологічної стійкості лідера та інституціональної стійкості бюрократичної системи. З огляду на це більш вразливими є системи з демократичним ладом, президентською формою правління та новообраними лідерами [5, с. 115].

На пострадянському просторі ще під час перебудови в другій половині 80-х рр. ХХ ст. почалися процеси зниження державного контролю за поширенням інформації, послаблення, а то й ліквідації офіційної цензури, лібералізації форм власності на ЗМІ. Процес конституювання «четвертої влади» – незалежних ЗМІ відбувався доволі складно, триває ще й досі, проте поступово перетворюється на канал зв'язку між громадянами та державою. Усі ці чинники дали змогу здійснювати моніторинг довіри до органів влади, що за умов тоталітарного та авторитарного режимів було неможливим. Такий моніторинг здійснює низка міжнародних неурядових організацій, серед яких однією з найавторитетніших у світі є організація «Репортери без кордонів» (РБК). Вона була створена 1985 р. в Парижі для захисту свободи слова та діяльності журналістів згідно з п. 19 Загальної декларації прав людини, у якій зокрема зазначено: «Кожен має право на свободу думок і їх вільне виявлення; це право включає свободу безперешкодно дотримуватися своїх думок, переконань і свободу шукати, одержувати і поширювати інформацію та ідеї будь-якими засобами та незалежно від державних кордонів». При проведенні виборчих кампаній надзвичайного значення набуває вільний доступ до ЗМІ на недискримінаційній основі для всіх політичних груп і громадян – учасників виборчого процесу.

Як представник транснаціонального громадянського суспільства, РБК оцінює інформаційний простір тієї чи іншої держави, здійснює моніторинг свободи преси, виступає проти цензури та бореться за звільнення ув'язнених і за професійну діяльність журналістів. Висновки її спостерігачів беруть за основу міжнародні, іноземні організації при здійсненні довготривалого спостереження виборів і референдумів. «Всесвітній індекс свободи преси» країн, який регулярно оприлюднює ця організація*[10], визначають на основі анкетування журналістів, науковців, інших фахівців в усьому світі. Він дає змогу не тільки виявити умови для діяльності журналістів та медіа, ставлення до них держави, але й дає можливість синхронно прослідкувати динаміку демократизації медіапростору виборчих кампаній, які відбуваються в окремому регіоні за період з 1 вересня поточного року й до 1 вересня наступного. Що менше значення індексу, то вищий рівень свободи преси, й навпаки – чим більше його значення, тим гірші умови для функціонування ЗМІ.

Експерти РБК та Міжнародної федерації журналістів довели, що найнебезпечнішим є виконання обов'язків журналістів під час війни та виборів. Цю істину частково підтверджують дані Таблиці 1, згідно яких найбільше медійників загинуло 2008 р. – року російсько-грузинського конфлікту (хоча щодо Росії її найвищі показники не збігаються з роками виборів, але й не спростовують її репутацію держави доволі небезпечної для роботи журналістів).

За період з 2000 по 2010 рр. у Росії загинуло 26 журналістів. Недарма, на думку РБК, В. Путіна слід розмістити в галереї «пожирачів свободи друку (преси)». Проте противники РБК висловлюють думки про те, що організація критикує стан преси винятково в державах, які не «подобаться» США, ними фінансується та тісно співпрацює зі спецслужбами. Схвалити чи заперечити наведені вище міркування складно без опертя на факти, проте показники смертності журналістів, наведені в Таблиці 1, заперечити складно. До того ж дані

*Стан свободи преси оцінюють за певним набором критеріїв (43–52), відмінних для різних типів медійного середовища, які включають порушення щодо журналістів (вбивства, позбавлення волі, фізичні напади, загрози), порушення щодо ЗМІ (цензура, конфіскація газет, переслідування), ступінь безкарності осіб, відповідальних за ці порушення, наявність та рівень самоцензури, здатність ЗМІ до розслідувань і критики, фінансовий тиск, правова база ЗМІ, наявність державної монополії на окремі види ЗМІ, рівень незалежності ЗМІ, вільний потік інформації в Інтернеті, вплив збройних формувань, підпільних організацій і груп тиску на ЗМІ тощо.

таблиці не є повними, бо не враховують тих журналістів, що пропали безвісти, були заарештовані, засуджені, потерпали від погроз і насильства. Так, тільки в Україні за період незалежності загинуло та пропало безвісти 64 журналісти. А в Казахстані, за даними Фонду захисту свободи слова «Аділ соз», лише 2007 р. загинуло 7 журналістів [2].

Таблиця 1

Кількість журналістів та співробітників ЗМІ, що загинули на пострадянському просторі (2002–2010 рр.) [Складено за: 9]

Країна, кількість, рік загибелі	Журналісти, що загинули, ЗМІ
Грузія – 4 4 (2008)	Георгій Рамішвілі – «Руставі 2»; Стан Стореманс – «RTL 4»; Грігол Чікхладзе – «Алания TV»; Олександр Климчук – «Caucasus Press Image»s
Казахстан – 1 1 (2008)	Гуеннаді Павлюк – киргизький журналіст («Белый парус»).
Латвія – 1 1 (2010)	Грегорійс Немцовс – «Миллион»
Росія – 18 4 +1 (2002); 3 – (2003); 3 – (2006); 1 – (2008); 5 – (2009); 1 – (2010)	Родерік Джон Скотт – free-lance; Сергей Каліновскій – «Московский комсомолец»; Валерій Іванов – «Тольятинское обозрение / Лада TV»; Наталія Скрил – «Наше время»; Олександр Плотніков – «Гостинный двор»; Олексій Сидоров – «Тольятинское обозрение»; Алікхан Гулієв – «TV Центр», «Коммерсант», «Северный Кавказ»; Дмитрій Швець – «TV 21»; Анна Політковская – «Новая газета»; Євгеній Герасименко – «Саратовский расклад»; Ілья Зімін – «NTV»; Магомед Євлосєв – Ingushetiya.ru; Ольга Котовська – «Каскад TV»; Абдулмалік Ахмеділов – «Khakikat», «Sogratl»; Наталія Єстемірова – «ONG Меморіал», «Новая газета»; Вячеслав Ярошенко – «Коррупция и преступность» (Corruption et Crime); Анастасія Бабурова – «Новая газета»; Магомедшаріф Султанмагомедов – «Махачкала TV»
Туркменістан – 1 1 (2006)	Огулсапар Мурадова – кореспондент американського радіо, «Вільна Європа/Радіо Свобода» в Туркменістані
Україна – 1 1 – (2010)	Василь Кліментьєв – «Новый стиль»

На Рис. 1 відображено коливання індексу свободи преси для Естонії, Литви, Латвії, Молдови, Грузії, Вірменії, де його величина найнижча за 2002–2010 роки. Спостерігається демократизація медіасфери в Естонії, помірний тиск на ЗМІ 2006–2007 рр. і поступова нормалізація ситуації до 2010 р. в Литві. У Латвії, навпаки, величина індексу в 2010 р. різко зростає, що пояснюється доволі складними парламентськими виборами.

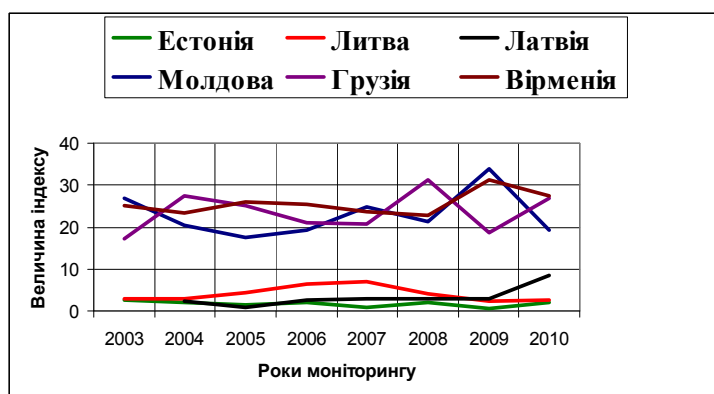

Рис. 1. Індекс свободи преси на пострадянському просторі 2002–2010 рр. (Частина 1) [Складено за: 10]

При аналізі індексу свободи преси стояло також завдання виявити зв'язок між величиною індексу, наявністю виборів та їх різновидом у рік спостереження. Загалом у державах Балтії прослідковується наступна тенденція: величина індексу помірно зростає в роки виборів, особливо парламентських, що пояснюється парламентарною формою правління, а в Литві – місцевих (2007 р.). У Молдові найвищих показників індекс сягнув 2003, 2009 рр. – роки місцевих і парламентських виборів, розгрому парламенту, у Грузії – 2004, 2008 рр. – президентських і парламентських виборів. Показники індексу Вірменії вирізняються особливостями – більшими значеннями в першій половині 2000-х років під час парламентських, президентських виборів 2003 р., конституційного референдуму 2005 р., меншими значеннями під час наступних парламентсько-президентських кампаній і різким зростанням 2009 р. – року конституційного референдуму.

На Рис. 2 відображений індекс свободи ЗМІ із її дотримання в країнах-«аутсайдерах». Виразною є загальна тенденція демократичних змін у 2002, 2004, 2006 роках, коли величина індексу була найнижчою, та стрімке посилення тиску на ЗМІ після 2007 р. Загалом ці процеси відбувалися синхронно та накладалися на інші зміни політичної системи після «кольорових революцій» у Грузії, Україні, Киргизії.

Найнижчі показники спостерігаємо 2008 р. в Україні та Киргизії після парламентських виборів. Традиційно високі показники в Росії, але 2007 р. – року парламентських виборів – індекс дещо нижчий, що свідчить про менше значення парламенту в системі органів влади та можливість послаблення контролю за його формуванням. Така ж тенденція характерна для Білорусі, Киргизстану, Казахстану.

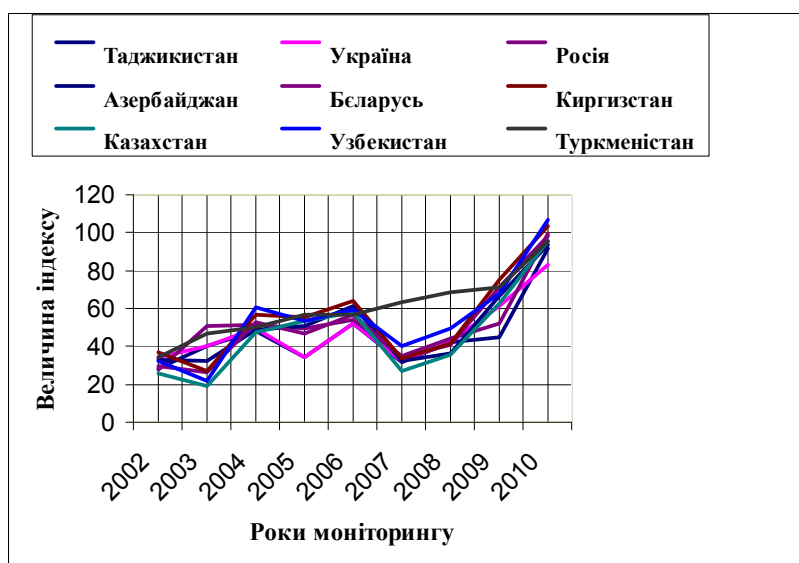

Рис. 2 Індекс свободи преси на пострадянському просторі в 2002–2010 рр. (Частина 2) [Складено за: 10]

Станом на 2010 р. медіапростір у пострадянських державах представлений широким діапазоном місць рейтингу (Таблиця 2). До держав із плюралістичним середовищем відносять Естонію, Литву, Латвію, Молдову, Грузію, Вірменію, з обмеженим середовищем – усю решту. У найскладніших умовах працюють журналісти та ЗМІ в Туркменістані, Узбекистані, Казахстані. Фахівці відзначають дві основні системні проблеми свободи ЗМІ – монополізацію медіаринку та криміналізацію наклепу (наявність кримінальної відповідальності за оприлюднення інформації про доходи, витрати, майно посадових осіб тощо). Стисла оцінка медіасередовища та рейтингових місць наведена в Таблиці 2.

Таблиця 2

Місце в рейтингу «Репортери без кордонів» та характеристика медіа-середовища держав пострадянського простору (станом на 2010 р.) [Складено за: 10, 6]

Держава	Місце в рейтингу та характеристика медіа-середовища
Республіка Туркменістан	176 місце в рейтингу. Жорсткий контроль і цензура держави навіть російських каналів. Іноземні основні сайти опозиції заблоковані.
Республіка Узбекистан	163 місце в рейтингу. Жорсткий контроль. Цензура скасована 2002 р., діє самоцензура
Республіка Казахстан	162 місце в рейтингу. Жорстка цензура. Вибіркова фільтрація матеріалів.
Киргизька Республіка	159 місце в рейтингу. Цензура зросла після подій 2010 р. Закриті деякі телерадіомовники у південній частині країни (м. Ош).
Республіка Беларусь	154 місце в рейтингу. Жорстка цензура
Республіка Азербайджан	152 місце в рейтингу. Умови ендемічної безкарності, постійний тиск з боку влади
Російська Федерація	140 місце в рейтингу. Жорсткий контроль традиційних ЗМІ.
Україна	131 місце в рейтингу. Наявні численні порушення свободи преси. Помірний тиск уряду. Нейтральність.
Республіка Таджикистан	115 місце в рейтингу. Контроль уряду, тиск і залякування журналістів, в основному державні ЗМІ.
Республіка Вірменія	101 місце в рейтингу. Цензура заборонена, наявний неофіційний тиск влади.
Грузія	99 місце в рейтингу. Медіа-середовище дуже політизоване (за характеристикою «Freedom House»). Тиск влади помірний.
Республіка Молдова	75 місце в рейтингу. Помірний тиск уряду на ЗМІ. Заборонена дифамація держави. Негативне ставлення до ЗМІ після 2009 р.
Латвійська Республіка	30 місце в рейтингу. Засоби масової інформації є вільними і діють незалежно від держави.
Литовська Республіка	11 місце в рейтингу. Засоби масової інформації є вільними і діють незалежно від держави.
Естонська Республіка	9 місце в рейтингу. Засоби масової інформації є вільними і діють незалежно від держави.

Як бачимо, на пострадянському просторі більшість держав прагнуть досягнути підтримки режиму за допомогою обмеження умов діяльності ЗМІ та впливу телебачення і радіо; надають підтримку новинним медіа; демократичне середовище створено для ЗМІ лише в державах Балтії; обмежене – у Вірменії, Грузії, Молдові, Україні. Загалом підтверджується концепція П. Норріс та Р. Інглхарта.

У сучасному світі найбільшу можливість інформаційного та пропагандистського впливу на виборців мають електронні ЗМІ. Для держав з вищими місцями в рейтингах властива політизація медіапростору та наявність політичного мовлення, основне завдання якого – здійснення політичного впливу на аудиторію, особливо під час виборчих та референдних кампаній. У такий спосіб реалізується одна з технологій самолегітимації влади. Протистояти масованій пропаганді може тільки суспільне мовлення, зобов'язання створити яке повинні взяти на себе всі члени Ради Європи згідно резолюції № 1 четвертої Європейської наради міністрів у Празі 1994 р. «Майбутнє суспільного телерадіомовлення». Його наявність можна стверджувати тільки в державах Балтії, що зумовлено характером громадянського суспільства в цих країнах та незалежністю медіа від держави.

У Меморандумі організації «Human Rights Watch» наголошено, що в умовах, коли

більшість ЗМІ прямо чи опосередковано контролює влада, більша їх частина належить державі, поширена самоцензура, незалежні чи опозиційні газети виходять невеликими тиражами й доступні тільки у великих містах, Інтернет залишається чи не єдиним каналом вільного й оперативного одержання й розповсюдження інформації [1]. Цю характеристику можна поширити на більшу частину пострадянського простору. Доступ до Інтернету все ще залишається ускладненим для більшості громадян держав з обмеженим середовищем, передусім через високу ціну на користування цією послугою, технічні труднощі функціонування мережі (Вірменія), також через обмеження або й монополізацію державою надання послуг Інтернету, запровадження обмеження на відвідування багатьох сайтів, обмеження вільного потоку інформації в Інтернеті, перлюстрації електронної переписки (Таблиця 3).

Таблиця 3

Кількість користувачів Інтернету в державах пострадянського простору щодо кількості населення [Складено за: 6]

Держава	%	Держава	%
Естонія	74,62	Грузія	30,95
Латвія	68,18	Киргизія	15,45
Литва	63,64	Казахстан	14,65
Беларусь	45,83	Узбекистан	8,99
Росія	42,55	Таджикистан	8,57
Азербайджан	42,05	Вірменія	6,72
Молдова	36,11	Туркменістан	1,44
Україна	33,7		

Проте в державах із напівавторитарним чи авторитарним режимами досить поширеною є практика блокування інформаційних, а то й просто популярних сайтів під час виборчих кампаній з метою обмежити чи контролювати агітаційну кампанію. Наприклад, у Казахстані 2007 р. заблоковано 13 сайтів, більшість з яких були суто інформаційні та опозиційно налаштовані^{3*4}[2].

Із діяльністю мережі Інтернет пов'язана поява нового виду цензури, коли окремі особи чи організації звертаються до фахівців електронних комунікацій з проханням, щоб саме вони регулювали потік інформації, у той час як більшість користувачів є прихильниками його саморегулювання чи спільного регулювання. Діяльність мережі щодо цінностей демократії до сих пір залишається дискусійною: з одного боку її вважають суто технологією поширення демократичних ідей, з іншого – продуктом громадської свідомості здатним самостійно впливати на формування думок користувачів і змінювати самі демократичні цінності. Проте одностайність дотримується щодо поваги свободи слова та свободи інформації, особливо в контексті «ненависницької мови» (hate speech), «шкідливого змісту» (harmful content) [4].

Для захисту свободи онлайн-ЗМІ були розроблені спеціальні правила, прийняті 17–18 червня 2005 р. у спільній Декларації представників ОБСЄ з питань свободи засобів масової інформації та неурядової організації «Репортери без кордонів» «Про забезпечення свободи ЗМІ в Інтернеті» (амстердамські принципи). Згідно пп. 2–3 цих принципів, фільтрація або рейтинг онлайн-контенту з боку урядів, а також вимога реєстрації веб-сайтів органами державної влади є неприйнятними, оскільки вони суперечать принципу вільного обміну інформацією. У п. 6 говориться, що «будь-який інтернет-контент підпадає під юрисдикцію країни походження («правило розміщення»), але не юрисдикцію країни, на території якої він завантажується» [4]. Інтернет-система повинна бути прозорою, проте

³www.kz-today.kz, www.gazeta.kz, www.caravan.kz, www.zonakz.net, www.kub.kz, www.geo.kz, www.inkar.info, www.kompromat.kz

держава не повинна її регулювати. Саме в такий спосіб можливо забезпечити функціонування віртуального простору під час виборів і референдумів від контролю влади за агітаційною кампанією та виборчим процесом.

Отже, неурядова організація «Репортери без кордонів», здійснюючи моніторинг медіапростору пострадянських держав, надає громадськості та міжнародним організаціям необхідну інформацію про стан і умови діяльності ЗМІ в кожній країні, що є унікальним кваліфікованим джерелом для аналізу легітимісної ситуації. Рекомендації щодо забезпечення свободи ЗМІ сприяють удосконаленню національного законодавства про ЗМІ та проведення виборчих і референдних кампаній у вільних умовах. Її висновки про сприятливі умови діяльності журналістів та ЗМІ під час виборів і референдумів враховуються міжнародними урядовими організаціями при визначенні легітимності виборів і референдумів на пострадянському просторі, сприяють міжнародній легітимізації влади в державах і формуванню їх позитивного іміджу.

Список використаних джерел і літератури

1. Ситуация с правами человека в Казахстане за семь месяцев до председательства в ОБСЕ. Human Rights Watch. Меморандум Хьюман Райтс Вотч. – May 20, 2009 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.bureau.kz/data.php?l=ru&n_id=632
2. Масс-медиа в Казахстане. Законы. Конфликты. Правонарушения. Итоги 2007 года [Электронный ресурс] / Под редакцией Г. Ким. – Алматы : Адил соз, 2008. – Режим доступа : http://www.adilsoz.kz/book_pdf/monitoring_2007.pdf
3. Представитель ОБСЕ выступает за упразднение законодательства о клевете [Электронный ресурс] // Media Insight Central Asia (MICA). – 2004, декабрь. – № 2. – С. 5. – Режим доступа : <http://www.cimera.org/en/publications/rus.pdf>
4. Свобода слова в Интернете [Электронный ресурс] // Media Insight Central Asia (MICA). – 2004, декабрь. – № 2. – С. 22. Режим доступа : <http://www.cimera.org/en/publications/rus.pdf>
5. Пантелеев В. Зовнішні інформаційні впливи в умовах глобалізації / В. Пантелеев // Сучасна українська політика: політики і політологи про неї. – К. : Український центр політичного менеджменту, 2008. – Спецвипуск: Політичні технології. – С. 104–118.
6. BBC News World [Electronic recourse]. – Available at : <http://www.bbc.co.uk/news/world/>
7. Joint Declaration of the OSCE Representative on Freedom of the Media and Reporters Sans Frontiers on guaranteeing media freedom on the Internet, On the occasion of the Third Internet Conference of the OSCE Representative on Freedom of the Media in Amsterdam (June 17–18, 2005) [Electronic recourse]. – Available at : www.osce.org/documents/rfm/2005/06/15239_en.pdf
<http://www.osce.org/fom/15657>
8. Norris P. Silencing Dissent. The impact of restrictive media environments on regime support [Electronic recourse] / Pippa Norris, Ronald Inglehart. – Available at : <http://www.hks.harvard.edu/fs/pnorris/Acrobat/Silencing%20dissent.pdf>
9. Reporters Without Borders. Press Freedom Barometer [Electronic recourse]. – Available at : <http://en.rsf.org/press-freedom-barometer-journalists-killed.html?annee>
10. Reporters Without Borders. Worldwide press freedom index 2002–2010 [Electronic recourse]. – Available at : <http://en.rsf.org/reporters-without-borders>